

۱۰۸۵۹۱۷

قوتادغۇ بىلىك

Qutaadgu Bilik

قوتادغۇ بىلىك

- سرسناسه : خراسانی، یوسف، قرن ۵ق.
عنوان و نام پدیدآور : قوتادغو بیلک / خراسانی یوسف خاص حاجب ؛ متن انتقادی رشید رحمتی آرات؛ برگردان ترکی آذربایجانی: محمدصادق نائبی؛ مقدمه ح. م. صدیق .
مشخصات نشر : تهران: تکدرخت، ۱۳۸۷.
مشخصات ظاهری : ی. ۳۶۷ ص.
شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۵۵۵۹-۹۲-۷
وضعیت فهرست نویسی : فیبا
موضوع : شعر ترکی اویغوری — قرن ۵ق.
شماره جزود : آرات، رشید رحمتی، ۱۹۰۰ - ۱۹۶۴ م.
شناسه افزوده : Arat, Resit Rahmeti
شناسه افزوده : نائی، محمد صادق، ۱۳۵۲ - ، مترجم
شناسه افزوده : محمدصادق نائبی، حسین، ۱۳۲۴ - ، مقدمه نویسنده
رده بندی کنگره : ۹۷۴/۶۹/۲ : ۳۸۱/۱۹۱
رده بندی دیویی : ۸۰۴/۳۳۲/۲
شماره کتابشناسی ملی : ۷۸۷۵۹۱۱

خراسانی یوسف، اولو خاص حاجب

قوتادغو بیلک

بازخوانی و برگردان به ترکی آذربایجانی: محمد صادق نائبی

با مقدمه‌ی دکتر ح. م. صدیق

محل نشر: تهران / سال نشر: ۱۳۹۴ / شمارگان: ۵۰۰ / نوبت چاپ: اول

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۵۵۹-۹۲-۷

قیمت: ۳۰۰۰۰ تومان

نشانی: تهران، خیابان جمهوری، ابتدای نوفلاح، پلاک ۱، واحد ۴.

تلفن: ۶۶۵۶۵۱۳۲

فهرست مطالب کتاب

۹.....	مقدمه‌ی استاد دکتر ح. م. صدیق
۱۲.....	پیشگفتار مترجم
۱۳.....	فصل مقدماتی
۱۴.....	زندگینامه شاعر
۱۵.....	یوسف و گسترده‌ی علوم و فنون و حرفه‌ها
۱۷.....	یوسف و خیالی ادبیات شفاهی و مکتوب قدیم
۱۹.....	آشنایی با سازه دیوان قوتادغوبیلیک
۲۱.....	مضمون قوتادغوبیلیک
۲۲.....	یوسف و باورهای اعتقادات
۲۵.....	زادگاه یوسف
۲۷.....	ترکی قاراخانی و ترکی آذربایجانی
۳۰.....	نسخه‌های خطی قوتادغوبیلیک (فصل اولی)
۳۱.....	الفبای اویغوری
۳۲.....	نمونه‌هایی از خط اویغوری و متن قوتادغوبیلیک
۳۴.....	اعلام مورد استفاده در دیوان
۳۴.....	ابیات استنادی (به شاعران، دانشمندان، ملها و ...)
۳۵.....	منابع و مراجع
۳۵.....	منابع مطالعه‌ی قوتادغوبیلیک
۳۷.....	قوتادغوبیلیک (آذربایجانجا)
۳۸.....	A: متنور مقدمه
۴۱.....	B: اؤنجه سؤز
۴۵.....	C: فهرست الابواب
۴۹.....	D: قوتادغوبیک (آذربایجانجا ایضاح)
۴۹.....	بۆلوم ۱: تانری عزوجلین اؤگمه‌سی
۵۰.....	بۆلوم ۲: ساوجی محمدین (ص) اؤگمه‌سی
۵۰.....	بۆلوم ۳: دؤرد صحابه نین اؤگمه‌سی
۵۱.....	بۆلوم ۴: پارلاق یاز بۆلومو و اولو بوغراخانین اؤگمه‌سی
۵۳.....	بۆلوم ۵: ینددی اولدوز و اؤن ایکی بۇرج

- بۇلوم ۶: ادامىن دەگرى ، بىلگى ، عقل ۵۴
- بۇلوم ۷: دىلىن اردمى ، ياسى ، فايداسى و ضررى ۵۴
- بۇلوم ۸: كتاب ايهه سىنين عذرى ۵۵
- بۇلوم ۹: ياخشىلىغىن اۈگمەسى و فايدالارى ۵۶
- بۇلوم ۱۰: بىلگىنين و عقلين اردملرى و فايدالارى ۵۸
- بۇلوم ۱۱: كتابىن آدى و معناسى ، شاعرىن قوجالىغى ۶۰
- بۇلوم ۱۲: سۆز باشى: حاكم گوندوغدو حقيندا ۶۱
- بۇلوم ۱۳: «آي دول» نون «گوندوغدو» يا قوللۇغو ۶۳
- بۇلوم ۱۴: «آي دول» نون «گوندوغدو» يانينا گتمەسى ۶۷
- بۇلوم ۱۵: «آي دول» نون اولدوغونو حاكمە دنمەسى ۶۸
- بۇلوم ۱۶: «آي دول» نون ويىلەدىگى دولتىن صفاتىندان ۷۰
- بۇلوم ۱۷: «گوندوغدو» نون «عدالت» دن ۷۳
- بۇلوم ۱۸: عدالت وصفىنين نىچ اولماسى ۷۴
- بۇلوم ۱۹: دىلىن اردملرى و سۆزىن فايدالارى ۸۰
- بۇلوم ۲۰: سعادتين گندىرلىگى و اقبالىر دىنى بىلگى ۸۳
- بۇلوم ۲۱: آي دولتونون نصيحتى اوغلو اۈگىرسى ۸۶
- بۇلوم ۲۲: آي دولتونون اۈگىرلىرى اوغلو اۈگىرلىموشە ۹۰
- بۇلوم ۲۳: آي دولتونون وصيتنامەسى حاكم گوندوغدو ۹۲
- بۇلوم ۲۴: حاكمىن ، اۈگىرلىموشو چاغىردىغى ۹۸
- بۇلوم ۲۵: اۈگىرلىموشون حاكمىن حضورنا گلمەسى ۹۹
- بۇلوم ۲۶: اۈگىرلىموشون حاكمىن خدمتىنە گىردىگى ۱۰۰
- بۇلوم ۲۷: اۈگىرلىموشو عقلى تعريفلىغىر ۱۰۸
- بۇلوم ۲۸: بىلگىگە لايىق اولاتىن نىچە اولماسى ۱۱۱
- بۇلوم ۲۹: بىلگىلر نىچە وزىرى اولماسى حقيندا ۱۱۹
- بۇلوم ۳۰: فرماندەين نىچە اولماسى ۱۲۱
- بۇلوم ۳۱: اولو حاجىين نىچە اولماسى ۱۲۶
- بۇلوم ۳۲: قايچى باشىنين نىچە اولماسى ۱۲۹
- بۇلوم ۳۳: ائلچىين نىچە اولماسى ۱۳۱
- بۇلوم ۳۴: كاتىين نىچە اولماسى ۱۳۴
- بۇلوم ۳۵: خزانەچىين نىچە اولماسى ۱۳۶
- بۇلوم ۳۶: آشچى باشىنين نىچە اولماسى ۱۳۸

- بۇلوم ۳۷: ايچگيجياشينيڭ نىچە اولماسى ۱۴۱
- بۇلوم ۳۸: حاكىمىن حقى قول ايچىن ۱۴۲
- بۇلوم ۳۹: گوندوغدو اودقورموشا نامە يازىر ۱۵۰
- بۇلوم ۴۰: اۋگدولموش لئە اودقورموش گۇرۇشى ۱۵۳
- بۇلوم ۴۱: اودقورموشلا اۋگدولموشون مناظرهسى ۱۵۴
- بۇلوم ۴۲: اودقورموشون دۇنيا يىسلەمەسى ۱۶۰
- بۇلوم ۴۳: اۋگدولموشون دۇنيا تعريفلەمەسى ۱۶۴
- بۇلوم ۴۴: اودقورموشون حاكمە يازىسى ۱۶۶
- بۇلوم ۴۵: گوندوغدونون ايكنىجى نامەسى ۱۷۲
- بۇلوم ۴۶: يەنە اۋگدولموشلە اودقورموشوندايشىقى ۱۷۴
- بۇلوم ۴۷: يىگىلە خەمىيە دىۋانى و ياساسى ۱۷۶
- بۇلوم ۴۸: قايدىكى قىزلارلا نىچە كىچىنمە ۱۸۰
- بۇلوم ۴۹: عوام ايله سەبەك كىيىنمە ۱۸۵
- بۇلوم ۵۰: اهل البيت (ع) ايله نىچە رابطه قىلماق ۱۸۶
- بۇلوم ۵۱: عالمرلە نىچە رابطه قىلماق ۱۸۶
- بۇلوم ۵۲: طبىبلەرلە نىچە رابطه قىلماق ۱۸۶
- بۇلوم ۵۳: اووسونچولارلا نىچە رابطه قورماق ۱۸۷
- بۇلوم ۵۴: يوخو يورانلارلا نىچە رابطه قورماق ۱۸۷
- بۇلوم ۵۵: اولدوزچولارلا نىچە رابطه قورماق ۱۸۷
- بۇلوم ۵۶: شاعرلەرلە نىچە رابطه قورماق ۱۸۸
- بۇلوم ۵۷: اكينچىلەرلە نىچە رابطه قورماق ۱۸۸
- بۇلوم ۵۸: ساتىچىلارلا نىچە رابطه قورماق ۱۸۹
- بۇلوم ۵۹: حيوان يىتىشىدىنلەرلە نىچە رابطه قورماق ۱۸۹
- بۇلوم ۶۰: صنعت اربابىلە نىچە رابطه قورماق ۱۹۰
- بۇلوم ۶۱: يوخسوللارلا نىچە رابطه قورماق ۱۹۰
- بۇلوم ۶۲: نىچە ائولنەجك ۱۹۱
- بۇلوم ۶۳: اوشاقلارلە نىچە تربىت اتمەسى ۱۹۲
- بۇلوم ۶۴: خىدمەتچىلەرلە نىچە دولانماق ۱۹۲
- بۇلوم ۶۵: قوناقلق اداىى ۱۹۴
- بۇلوم ۶۶: قوناق چاغىرماغىن اداىى ۱۹۶
- بۇلوم ۶۷: دۇنيادان اوز چنوبرىب ، قناعت ائتمك ۱۹۷

- بۇلوم ۶۸: حاكىمىن اوچونجو نامەسى اودقورموشا ۲۰۵
- بۇلوم ۶۹: اودقورموشون گلمەسى اۇگدولموش گىلە ۲۰۸
- بۇلوم ۷۰: حاكم ايله اودقورموشون گۇرۇشۇ ۲۰۸
- بۇلوم ۷۱: اودقورموشون اۇگودلىرى حاكمە ۲۱۲
- بۇلوم ۷۲: مملكتين تنظيم انتمه اصولو ۲۲۲
- بۇلوم ۷۳: اۇگدولموشون تووياسىكنچىنچياتىندان ۲۲۷
- بۇلوم ۷۴: اودقورموشون اۇگودلىرى اۇگدولموشە ۲۲۹
- بۇلوم ۷۵: اودقورموشون داھا اۇگودلىرى اۇگدولموشە ۲۳۱
- بۇلوم ۷۶: اودقورموشون مريضلىكى ۲۳۷
- بۇلوم ۷۷: بوخونون نىخە يورماسى ۲۳۸
- بۇلوم ۷۸: اودقورموشون نىبوخە رن اۇگدولموشە دىيىر ۲۳۹
- بۇلوم ۷۹: اۇگدولموشون نىبوخە رن يوراسى ۲۴۰
- بۇلوم ۸۰: اودقورموش اۇز بوخونون رور ۲۴۰
- بۇلوم ۸۱: اودقورموشون اۇگودلىرى اۇگدولموشە ۲۴۱
- بۇلوم ۸۲: قومارو ، اودقورموشون اۇلە دىگىر ۲۴۸
- بۇلوم ۸۳: قومارو اۇگدولموشە باشساغلىغى ۲۴۸
- بۇلوم ۸۴: اۇگدولموشون ياس دوتماسى ۲۴۸
- بۇلوم ۸۵: حاكما اۇگدولموشە باشساغلىغىدىلەيىر ۲۴۸
- E : اوچونجو فصل ۲۵۷
- بۇلوم ۱: گىنچلىگىنە آجىباراق قوجالىغىندان دانىشىر ۲۵۷
- بۇلوم ۲: زمانەننىپوزقونلوغو و بولداشلارنىچقاسى ۲۵۸
- بۇلوم ۳: كىتابى يازان ، اۇزو اۇزونە اۇگود وئىرىر ۲۶۰
- اوينغور جا قوتادغۇ بىلىك ۲۶۳

مقدمه‌ی استاد دکتر ح. م. صدیق

نزدیک نیم قرن پس از آن که ترکان بلاساغون با میل و رغبت دین اسلام را پذیرفتند، در همان شهر در سال ۴۱۲ هـ کودکی - م - به جهان گشود که او را یوسف نامیدند. او در نوجوانی زبان‌های ترکی، عربی، سغدی و فارسی دری را آموخت. به تحصیل آثار عربی ابن سینا پرداخت. گفته شده است که پیش وی تلمذ نیز کرد. در عروض و بلاغت و کلام، سرآمد وران شد و همچون حجت الحق ابوعلی سینا به مقام‌های درباری عصر خود دست یافت. مثنوی گرانمای قوتادغوبیلیگ را در سال ۴۶۲ هـ در پنجاه سالگی در کاشغر به پایان آورد و به خاقان تاوغاج بوغراخان ابوعلی حسن فرزند سلیمان سلطان خان تقدیم داشت. خاقان مسلمان ترک، اثر با ارزش فلسفی و اجتماعی او را پسندید و به آن بها داد و وزیر او را بر مقام صدارت تا رتبه‌ی «خاص حاجبی اعلاء» ارتقاء داد. او قبل از سال ۴۹۵ هـ سال شکست خاقان به دست بومیان غلامان، روی در نقاب خاک کشید.

قوتادغوبیلیگ (= علم السعاده) در ۶۶۴۵ بیت به وزن متقارب مَـ سور «فعلون، فعلون، فعلولن، فعولن» در شکل مثنوی سروده شده است. این مثنوی گرانقدر از نخستین آثار ادبی به شمار می‌رود و حاوی یک داستان بلند تمثیلی است. چهار شخصیت اصلی در آن اثر، نمادهای عدالت، دولت، عقل و فناء هستند. گون دوغدی، سمبل عدالت، آی دولدی نماد دولت، اوغدولموش، ممثل عقل و اودغورموش نمایندگی فناء هستند. در این مثنوی که بیشترین سهم آن را مناظرات قهرمانان تشکیل می‌دهد، پس از توجیه و تفسیر، از آفرینش کائنات، اهمیت علم، اخلاق نیکو، فضیلت انسان، اهمیت زبان، قدرشناسی انسان از نعم الهی و سببش از دادگری‌های پیران قبایل سخن می‌رود و سپس شاعر وارد داستان تمثیلی اصلی می‌شود.

قوتادغوبیلیگ با توجه به موضوع و نام آن، از نوع آثاری است که در ادبیات عربی و فارسی زیر نام‌های آداب الملوك، سعادتنامه، سیاستنامه، نصیحت الملوك و غیره برای نشان دادن طریق عدالت و کشورداری تألیف شده‌اند. یوسف خاص حاجب، بدانگونه که از قوتادغوبیلیگ مستفاد می‌شود با فلسفه‌ی یونان، آثار متفکران عالم اسلام نظیر الکندی، فارابی و ابن سینا آشنا بوده است. در کتاب خود، داستان‌هایی از حضرت موسی، حضرت عیسی و اسکندر ذوالقرنین می‌آورد. حتی به فرازهایی از شاهنامه‌ی فردوسی اشاره می‌کند و از آلپ ارتونقا - که در شاهنامه به صورت افراسیاب وارد شده است - یاد می‌کند و او را «تونا ار» می‌نامد. به روایت او، تونا ار فرزند

تور، پس از آن که نوذر بن منوچهر بن ایر را به سزای اعمال زشتش رسانید، از سوی مجوسان، نامردانه کشته شد. در این مثنوی، تونا ار، به عنوان جوانمردی صاحب معرفت و شجاعت به تصویر در آمده است.

در قوتادغوبیللیک، یوسف خاص حاجب، دانش بشری را به سه نوع تقسیم می‌کند:

آویچغا سۆزو (= سخن شفاهی پیران و دانش سالخوردگان).

بیللیک سۆزو (= آثار مکتوب اندیشمندان).

شاعر سۆزو (= ادبیات منظوم).

قوتادغوبیللیک در اصل ماهیت اخلاقی دارد و می‌توان آن را یک «پندنامه»ی اسلامی نامید. در این اثر کفار، دشمنان دین و ادا، دزد ایمان نامیده می‌شوند. یوسف خاص حاجب در سر تا سر اثر، به مثابه‌ی مسلمانی مفید جلوه می‌کند که انسان‌ها به سوار راستی (= قوتی)، خوبی (= اندگو)، دانش (= بیللیک)، فهم (= اؤکوشلوق)، خردورزی (= اوس)، صبر (= سیرما)، جوانمردی (= آقی) فرا می‌خواند.

قوتادغوبیللیک گذشته از ارزش مثبتی آن در جهت تاریخ زبان نیز شایان دقت و اهمیت است، در این اثر به اشکال کهن بسیاری از ضرب‌المثل‌ها و حکایات نصاریج در ترکی ایران بر می‌خوریم. نظیر:

اؤکوش کۆرکی تیل اول، بو تیل کۆرکی سیرما
کیشین کۆرکی یوز اول، بو یوز کۆرکی کۆز.

معادل امروزی آن:

عقلین گۆرکمی دیلیر، دیلین گۆرکمی سۆزدور کیشین گۆرکمی یوزدور، اوزون گۆرکمی گۆزدور

و یا: اوروقلوق کیشی اؤلسه اورغی قالیر.

معادل امروزی آن: اولو کیشی اؤلسه، اولولوغو قالار.

از این اثر سه نسخه‌ی خطی در کتابخانه‌های وین، قاهره و فرغانه موجود است. نخستین بار هرمان وامبری (۱۹۱۲ - ۱۸۳۲) اسلام‌شناس مجار، نسخه‌ی کتابخانه‌ی سلطنتی وین را که به الفبای اویغوری و در قرن هفتم استنساخ شده است، منتشر ساخت. سپس ویلهلم رادلف (۱۹۱۹ - ۱۸۳۷) آن را با توضیحات کافی در پترزبورگ چاپ کرد.

نسخه‌ی کتابخانه‌ی خدیویه‌ی قاهره در سال ۱۳۲۱ ش. به صورت چاپ عکسی منتشر شد. نسخه‌ی فرغانه نیز نخستین بار در سال ۱۲۹۳ ش. از سوی ذکی ولیدی طوغان (م. ۱۳۴۹ ش.) معرفی شد. سپس این نسخه تا سال ۱۳۰۳ ش. ناپدید گشت و در آن سال یکی از مسلمانان بخارا دیگر بار آن را یافت و از امحاء آن جلوگیری کرد. بعدها هر سه نسخه به صورت چاپ عکسی از سوی انجمن زبان ترک (T.D.K.) در آنکارا چاپ شد. متن انتقادی و علمی این اثر گرانقدر عالم اسلام را مرحوم رشید رحمتی آرات، استاد فقید دانشگاه استانبول با مقابله‌ی سه

دستنویس کهن نامبرده در فوق، در سال ۱۳۲۶ ش. در آنکارا چاپ کرده است. چاپ دوم این اثر در سال ۱۳۵۸ ش. در سه جلد که یک جلد آن برگردان متن به ترکی معاصر ترکیه و جلد دیگر شامل فهرست لغات و اصطلاحات می‌باشد، نشر شده است.

آنچه در این جا ارائه می‌شود، متن کامل این مثنوی گرانمای است که ثمره‌ی یک عمر تلاش مرحوم رحمتی آرات به حساب می‌آید. ترکی پژوه جوان آقای مهندس محمدصادق نائبی با مقابله‌ی ترجمه‌ی ترکی استانبولی از مرحوم رحمتی آرات و اصل متن اویغوری توانسته است برخی سهوها و نارسایی‌های ترجمه‌ی آن مرحوم را اصلاح کند و برگردانی زیبا و رسا به زبان ترکی آذری فراهم آورد. اینجانب ضمن ارج نهادن به زحمات‌های توان‌فرسای ایشان، یقین دارم که به‌یادمان اشعار این مجموعه در ایران گام بسیار مهمی در موضوع خود خواهد بود. گذشته از آن، پژوهشگران و دانشجویان رشته‌ی زبان و ادبیات ترکی نیز می‌توانند به عنوان متن موثق درسی از آن استفاده کنند.

دکتر ح. م. صدیق

تهران ۱۳۸۸

پیشگفتار مترجم

حمد و سپاس بیهوده آن لم یزال و لایزال را که به من توفیق بگرداندن این دیوان سترگ ترکی را از ترکی قاراخان، مزار سال پیش به ترکی آذربایجانی کنونی داد، بی تردید در این راه صعب و سخت اگر توفیق و نظر خدا نبود، نمی توانستم این وظیفه سنگین را برآورده سازم.

دیوان قوتادغوبیلیک، که پختهترین دیوان شعر ترکی بوده و آرزوی هر ترک زبانی است که بداند این دیوان که نامش در تمام دنیا گسترده شده است، از چه سخن می گوید. من که روزی در آرزوی خواندن این دیوان کهن بودم، نمی دانستم روزی فرا می رسد که بگرداندن این دیوان عظیم بر حقیر تکلیف گردد. روزی استاد فرزانه ام پروفسور دکتر صدیق می فرمود: آذربایجانی کردن قوتادغوبیلیک را باید بر عهده بگیری! این یک تکلیف است. باید این کار را بی آن هم کمک می کنم تا آن را به فرجام برسانی. این شد که فهمیدم درس استاد را باید پس دهم و برگردم. این امر نیست. لذا با جدیت و همت این کار را شروع کردم و با کمک چاپ نسخه خطی فرغانه و ترجمه استانبولی رشید رحمتی آرات کار بگرداندن قوتادغوبیلیک به ترکی آذربایجانی را شروع کردم و مانند اکثر خط به خط فرش، بیش از ۶۷۰۰ بیت آنرا به دنبال هم رشته کرده و برای درک آذربایجانیان آسان و دلگرم.

این برگردان از سال ۱۳۸۳ با امر پروفسور دکتر صدیق آغاز شد اما از سر منصرف و تقدم انتشار کتابهای «میان» و «مشاهیر و مفاخر میانه» مانع از کار پیوسته شد و بصورت پراکنده در طول پنج سال این کار به اتمام رسید. امید به ادای دین به زبان مادری خود و حمایت های علمی و معنوی استاد، مشوق های بنده در این راه طولانی بودند و اکنون خوشحالم از اینکه توانستم از زیر بار این مسئولیت سنگین بیرون آیم. طبیعتاً این اثر بی نقص نیست و با تذکر صاحب نظران این عیب و نقصها در چاپ های آتی رفع خواهد شد. در پایان بر خود لازم می دانم از تنها پشتیبانم جناب پروفسور دکتر صدیق بابت پشتیبانی علمی و معنوی ایشان در اتمام این کار قدردانی کنم که قطعاً اگر حمایت ایشان نبود این کار به فرجام نمی رسید.